GRGA NOVAK

DVA PRILOGA UPOZNAVANJU BORBE DALMACIJE ZA SJEDINJENJE S HRVATSKOM KRAJEM XIX. I POČETKOM XX. ST.

I.

*Političke prilike u Dalmaciji g. 1882. — 1905.**

1.

Poslije pobjede Hrvata, narodnjaka, na općinskim izborima u Splitu došlo je do njihove pobjede i u trgovačko-obrtnoj komori u Splitu, gdje je izabrano svih 19 kandidata Hrvata, članova narodne stranke.

Međutim se na upravi zemlje izmijenio namjesnik. Krajem 1881. godine penzioniran je Rodić, a zamijenio ga general Jovanović, za koga se pročulo da ima zadaću da germanizira upravu Dalmacije. Malo prije Jovanovićeva dolaska buknuo je u Boki Kotorskoj drugi krivošijski ustanak. Krivošijani nisu htjeli ići na novačenje (regrutaciju). Kad je vlast na to silom nastupila, došlo je do ustanka. Vlada je u veljači proglasila prijeki sud u kotarima južne Dalmacije: kotorskom, dubrovačkom i metkovskom. To je stanje potrajalo do kraja svibnja kad su Krivošijani, na nagovor iz Crnegore, položili oružje.[1]

Glasovi koji su prethodili dolasku namjesnika Jovanovića počeli su se brzo obistinjavati. Malo iza njegova dolaska imenovan je za namjesništvenog savjetnika jedan činovnik koji nije poznavao ni riječi hrvatske, a onda su za njim slijedili drugi. Zbog toga narodna

---

* *Vidi rasprave istog pisca: Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom 1860—1861. Historijski zbornik, VI/1953, br. 1—4, str. 1—24; Političke prilike u Dalmaciji 1862—1865. Radovi IJAZ, IV—V/1959, str. 5—33.; Političke prilike u Dalmaciji g. 1866—76. Radovi IJAZ, VI—VII/1960., str. 35—63. I dr.*

[1] Narodni list, LI/1912., jub. br. od 1. ožujka, str. 107.

stranka počinje borbu sa namjesnikom Jovanovićem. I dok je u Beču narodna stranka podupirala Taafeovo ministarstvo, njezini su ljudi u Dalmaciji bivali penzionirani, a svaki broj »Narodnog lista« plijenjen. U svojim člancima, koji su bili iz pera Vrankovića, Klaića, Pavlinovića, Biankinija i Politea, iznosio je »Narodni list« Jovanovićev sistem, ali su ti članci rijetko ostali nezaplijenjeni. Šta više Jovanović je dao premjestiti Politea, koji je tada bio učitelj na Zadarskoj gimnaziji, iz Zadra u Kopar. Ali Politeo nije tamo pošao, nego se zahvalio na službi. Zagrebačkom »Pozoru«, u kojem su izlazili članci iz Dalmacije, zabranio je Jovanović ulaz u nju.

Jovanović je uza sve napadaje provodio svoju politiku ponijemčivanja, pa je naredio svim političkim činovnicima da se u nutarnjem saobraćaju moraju služiti njemačkim jezikom. Borba između Jovanovića i narodne stranke došla je do najjačeg izraza pri izborima za pokrajinski sabor u travnju 1883. god. Tada je Jovanović pokušao sporazum s autonomašima, samo da bi srušio narodnjake, a u prvom redu Biankinija, Klaića, Ljubića i Pavlinovića. Ipak je narodna stranka pobijedila i dobila apsolutnu većinu. Bila su izabrana 23 narodnjaka, 9 Srba, 8 autonomaša i makarski biskup Pavlović, koji je bio vladin kandidat.

25. lipnja 1883. god. započela su saborska zasjedanja pod predsjedništvom Đ. Vojnovića. Klaić i Pavlinović žestoko su napadali vladu zbog nezakonja za vrijeme izbora, pa je izbor Pavlovićev i Smrkinićev (Smrkinić bio izabran u Korčuli) poništen. 10. srpnja iznio je Klaić prijedlog, potpisan od dvadeset i dva druga, da sabor izrazi vladi želju nek se ukine običaj da u Dalmaciji bude spojena vojna i civilna uprava i da se u Dalmaciji za namjesnika postavi građansko lice. Kad je predsjednik taj prijedlog »a limine odbio«, jer da prelazi kompetenciju sabora, većina je uz prosvjed izašla iz sabornice. Jovanović je na to predložio raspust sabora, ali mu ministarstvo toj želji nije udovoljilo.

21. srpnja primljen je prijedlog da hrvatski jezik bude proglašen za službeni jezik sabora i zemaljskog odbora. U istom ovom saborskom zasjedanju predložio je Pavlinović da se hrvatski jezik uvede u sve urede Dalmacije.. Ali do glasanja o tom prijedlogu nije došlo, jer je sabor naglo bio zatvoren.[2]

Bilo je doista čudnovato da su dalmatinski narodnjaci pomagali Taafeovo ministarstvo u Beču, a da je u Dalmaciji namjesnik, koji bi imao biti izraz toga ministarstva, progonio narodnjake. Zbog toga su narodnjaci, koji su bili zastupnici u bečkom parlamentu, izjavili da oni ne mogu pomagati ministarstvo, kad ih u Dalmaciji pokrajinska vlada progoni. Posredovanjem Taafea došlo je do sastanka

[2] O borbi i postupku narodnjaka za uvođenje hrvatskog jezika u Dalmatinski sabor v. i radnju Vjekoslava Maštrovića, Uvođenje hrvatskog jezika u Dalmatinski sabor. Zbornik Dalmacija 1870., Zadar 1972., 159—178.

između dalmatinskih zastupnika na Carevinskom vijeću i namjesnika Jovanovića u Beču, i Jovanović je obećao da će promijeniti svoju politiku.

Na saborskom zasjedanju u lipnju i srpnju 1884. god. iznio je Pavlinović ponovo svoj prijedlog, potpisan od trideset i tri poslanika da se na osnovu 19. zemaljskog pravilnika vladi Nj. V. izrazi želja neka se u sve urede u Dalmaciji, osim vojničkih, uvede narodni jezik hrvatski, kao unutarnji i vanjski službeni jezik. Odbor koji je u tu svrhu bio izabran razradio je tu stvar i iznio prijedlog, koji je uz neke modifikacije, uzev u obzir ranije stanje, bio od sabora prihvaćen.

Izbori za Carevinsko vijeće, koji su izvršeni u lipnju 1884. god., svršili su tako da su svi mandati zapali narodnu stranku. Bili su izabrani: Klaić, dr A. Masovčić, Pavlinović, Đ. Vojnović, Bulat, R. knez Pucić, M. knez Borelli, A. Šupuk, L. Borčić. Ovi su poslanici, kao i oni prije njih, ušli u Hohenwartov klub.

U to se Jovanović u samoj Dalmaciji približio narodnjacima i počeo ih pomagati. Tako im je pomagao da sruše autonomaše s općina u Starom Gradu na Hvaru i u Pagu, a nastojao je da narodnjaci osvoje i zadarsku općinu. Međutim, Jovanović nije još dugo ostao na namjesništvu. Udarila ga je kap 2. prosinca 1885. god.

Nasljednik Jovanovićev, koji je nastupio 18. prosinca 1885., i opet jedan general, barun Ludvig Cornaro, umro je već nakom nekoliko mjeseci (7. travnja 1886.). Iza njega je namjesnikom postao general Blažeković, koji je nastojao pomoći narodnjake u borbi za ponarođenje ureda, a kad tu nije mogao prodrijeti, odstupio je 1890. godine.

Godine 1886. narodna je stranka osvojila općinu Trogirsku, a 1887. Starogradsku.

Izbori za dalmatinski sabor 1889. god. donijeli su nov prirast narodnoj stranci, na štetu autonomaša. Bilo je izabrano 26 narodnjaka, 9 Srba i 6 autonomaša. Za vrijeme ovog zasjedanja bio je proširen program narodnog kluba iz 1875. god. Kako su Srbi imali svoj klub i nikakve veze s narodnim klubom, on je još od 1880. god. bio ustvari samo hrvatski. To se sada izrazilo i u programu. Taj uglavnom glasi:

1) Narodni hrvatski klub stoji nepomično na stožernom temelju državnoga prava hrvatskoga i cjelokupnosti Hrvatske. Prema tomu teži da se Dalmacija što skorije sjedini s Hrvatskom i Slavonijom i da se Hrvatskoj državi povrate sve stare njezine česti.

2) Pod zaštitom tog hrvatskoga državnog prava Hrvati i Srbi u Dalmaciji uživaju ista prava u svakom pogledu kako sačinjavaju isti te jedan narod, izvan kojeg se ne priznaje da ima drugoga u Dalmaciji.

3) Narodni hrvatski klub dužan je i spravan u svaki zgodan čas potražiti da bi naš premilostivi kralj, na temelju narodnih i pisa-

nih prava, potvrđenih Njegovom svetom riječi, *sjedinio Dalmaciju s Hrvatskom i Slavonijom i povratio državi Hrvatskoj sve njezine česti.*

4) Narodni će hrvatski klub, ne miješajući nikako vjeru s narodnosti, niti ovo dvoje spajajući, braniti staroslovenštinu u crkovnoj službi kao stečevinu naroda i uslov prosvjete.[3]

Međutim se kod narodne stranke u Dalmaciji počinje stvarati opozicija njezinu radu u Carevinskom vijeću, a naročito pomaganju Taafeove vlade. Protiv Taafeove vlade govorio je oštro u dalmatinskom saboru 1892. g. Biankini, ističući kako ta vlada nije udovoljila traženju Dalmacije ni što se službenog jezika tiče, a ekonomski ju je zapustila. Kao urednik »Narodnog lista« dao je Biankini i njemu sada ovakav pravac. Kad se dr Masovčić odrekao mandata na Carevinskom vijeću, izabran je na njegovo mjesto Biankini, ali on nije ušao u Hohenwartov klub, nego u grupu Laginja-Perić — Dapar-Spinčić, koja je bila istupila iz Hohenwartova kluba i stvorila opozicijsku grupu. Ulazeći u bečko Carevinsko vijeće dao je Biankini u plenumu državopravnu izjavu.

Za vrijeme zasjedanja pokrajinskog sabora 1892. godine došlo je do formalnog preloma između Biankinija i drugih radikalnijih elemenata, s jedne strane, i narodnog hrvatskog kluba, s druge. Iz kluba su osim Biankinija istupili još Ljubić, Paštrović, Perić i Šarić, i osnovali *Hrvatski klub.* Program hrvatskog kluba nije se mnogo razlikovao od onog Narodnog hrvatskog kluba. Glavne su mu točke bile: 1) *Sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom na temelju hrvatskog državnog prava,* 2) *Priznanje po državljanstvu i zemlji jedinstvenoga naroda hrvatskog u cijeloj Hrvatskoj,* 3) Pravo državnog hrvatskog jezika u javnim uredima, 4) Spojenje Dalmacije željeznicom s Hrvatskom i obrana njezinih zanemarenih ekonomskih interesa.[4]

Stranačke prilike u Hrvatskoj i Slavoniji, koje su se u Dalmaciji bile odrazile samo na stvaranje posebne srpske stranke, dovele su konsekventno i do *pravaštva.* Dalmatinski pravaši, već zato što nisu bili u organičnoj vezi s onima u Hrvatskoj, jer to zbog političkih prilika nisu ni mogli biti, nisu istupali kao jedno. Postojale su dvije grupe: jednoj je stajao na čelu urednik »Katoličke Dalmacije« don Ivo Prodan, a drugoj mladi splitski odvjetnik dr Ante Trumbić. I jedna i druga grupa bila je inspirirana starčevićanskim načelima, ali je između urednika »Katoličke Dalmacije« i čovjeka liberalnih pogleda na svijet dra Trumbića bila velika razlika.

Kako su se načela mladog Hrvatskog kluba skoro sasvim podudarala s pravaškim, došlo je najprije do približenja između te dvije grupe, a onda do spajanja u jednu stranku.

---

[3] Narodni list, LI/1912., jub. br., str. 106.
[4] Ibid., 108.

Nova stranka nastupila je i u saboru s mladenačkim elanom, pa je *K. Ljubić 1894. god. iznio prijedlog o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom,* koji od saborske većine prihvaćen nije bio. Na to je Biankini oštro napao narodnu stranku, ističući da se ona tim glasovanjem iznevjerila svojoj prošlosti. Biankiniju je 14. siječnja 1895. i 9. veljače iste godine odgovorio Klaić, kao predsjednik kluba Narodne hrvatske stranke. On je 9. veljače između ostaloga rekao: »Mi adrese zakopali nismo, mi smo jedino glasovali proti adresi, držeći da glasovanje one adrese ovog puta na početku zasjedanja nije bilo shodno i nije moglo pitanju koristiti niti za dlaku, a da je moglo nanijeti štetu za našu budućnost«.[5] Klaić je dalje spomenuo kako je sabor poslao svoje adrese 1870. i 1871. i kako se 1877. god. sastavljala adresa, i onda istaknuto kako je »Hrvatski narod u Dalmaciji potišten, zanemaren, zaboravljen za toliko vjekova, digao se na ustavni život stopram god. 1861. i počeo je sticati svijest o sebi i o svom zvanju. Taj narod iza deset godina ljute borbe prema protivnikom imućnijim i umnijim, valja priznati uz povoljne okolnosti, svojim naporom dobio je većinu na izborima god. 1870. i zasjeo ovdje na zemaljsku autonomnu upravu kano gospodar... Ovaj položaj, koji je hrvatski narod stekao, i kojega je utvrdio kroz ovo doba, mi hoćemo da se i dalje uzdrži. Kroz ovo 25 godina, mi smo kroz mnoge klanjce morali proći i mnoge potežkoće morali savladati. Netreba ništa nego spomenuti, da za nekoliko godina iza 1871. imali smo u Beču protivno ministarstvo i većinu zastupnika na carevinskom vijeću. A među tima zastupnicima bio je čovjek velika uma i eneržije, ko što je bio pokojni Lapenna. U ovom saboru gospoda od manjine priječila su nas na svaki način u ustavnom radu. Oni su ostavljali sabornicu, svaki put kad bi vidjeli da nas nema 22 na ovoj strani. Među njima bila je i druga osoba, također uman čovjek, agilan, energičan, kano što je bio pok. Bajamonti ... I taj položaj tako mučno izvojevan, mi hoćemo da se u zemlji održi.

Istina: lijepa je stvar opozicija, i napadanje i razmećanje s velikim idejama, ali, gospodo moja, za mene, možda što to godine nose sobom, opozicija je nevolja. Ja držim, da se u opoziciju ide od ljute nužde: i dok mogu biti u većini i gospodovati, ja s moje strane držim, da je bolje biti u većini, nego u opoziciji...«

»Vraćajući se na pitanje našeg javnog prava, ja opetujem sada da ako igda, da dandanas nije mjesto to pitanje poticati prema vanjskim okolnostima... *U Austriji u vremena mirna ne može* se izvesti ni najmanja promjena u državopravnim odnošajima, a da se ne naiđe na velike zaprieke. Kako je prije bilo rečeno u Saboru, i opet danas opetujem, da se izvede promjena, mora doći zgodan čas... *Doći će čas, da ćemo imati urediti naše javno pravo na način da odgovara našim interesima,* a naša je dužnost pripravljati se na taj čas. A pri-

[5] Miho Klaić, Dva govora, Split 1895., str. 16.

pravljamo se na taj čas..., kad sve više budimo narodnu svijest, kad širimo naš jezik, kad tražimo da se uvede u škole i urede, gdje nije još uveden, kad nastojimo da se podigne materijalno stanje naše zemlje.«

»Istina je da je naša mladost neustrpljiva i vruća... Što se mlasti tiče, ja sam od one kralja Oskara Švedskog, koji je nedavno kazao: »Mladić od 20 godina, koji nije radikalan, taj je kukavica; ali je nadostavio, čovjek, koji je prevalio 40 godina, a nije umjeren, da je ludorija. Vlada se jedino pravednošću, razboritošću i umjerenošću.«[6]

Još od svog početka je *Katolička Dalmacija« imala* radikalniji program od narodnjaka. Don Ivo Prodan, njezin urednik, bio je od prvog svog jačeg javnog istupa pravaš. Godine 1884. je »Katolička Dalmacija« objavila i rastumačila svoj program. U njezinu prvom i drugom broju 1884, godine izašao je uvodni članak »Naš program«, s podnaslovima: I. Bog, II. Hrvatska.

»Bog dakle jest i ima biti stožer svačijeg rada privatnog i javnog... Pod slatkom riječi »Bog« mi razumijemo i čistu katoličku vjeru, koja je Bogu najbliža i najdraža.«

»Bog i Hrvatska, vjera i domovina; postojbina nebeska i postojbina zemaljska, to su naši ideali,«

»Težimo, *dopuštenim sredstvima, za uspostavljenjem ujedinjene i samostalne Hrvatske pod slavnom krunom Habsburgovaca.«*

»Ovo je u kratko bio, ovo jest i ostat će naš politički program. Kad se hrvatski kralj bude krunio krunom hrvatskih kraljeva, kao što se je Nj. V. naš premilostivi kralj krunio g. 1864. u Mađarskoj; kad stečemo svoju podpunu nezavisnost u zakonodavstvu i upravi, kad budemo imali svoj posebni stijeg i grb, kad budemo kovali hrvatski novac, kao što ga kuje sada Mađarska, kad budemo imali svoju vojsku, svoga posebnoga poklisara po inozemstvu, kad budemo u jednu riječ faktično, kao što smo sada pravno, država o sebi; onda će se ispunit naš program.«[7]

»Katolička Dalmacija« nastavila je izlaganjem programa dalmatinskih pravaša i iduće 1885. god., pa je poslije izbora redom objelodanila nekoliko članaka don Iva Prodana, u kojima se obara na proglas Narodne stranke u Dalmaciji, koji je ona izdala pri izborima za Carevinsko vijeće. Ti su članci onda skupljeni u brošuru pod naslovom »Za sjedinjenje«[8] »Oživotvorenje cjelokupne i slobodne starodavne naše kraljevine Hrvatske«. Prema tome sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom bio je osnovni zahtjev Prodana i ljudi koji su se oko njega kupili.

---

[6] M. Klaić, Spomen-knjiga. Split, Zannoni, 1897., str. 48—64.

[7] Katolička Dalmacija, XV/1884., Zadar, br. 1, 2.

[8] Ivo Prodan, Za sjedinjenje ili nekoliko opazaka »Narodnomu« proglasu. — Objelodanila »Katolička Dalmacija«, Zadar 1885., str. 1—56.

Otkriće Kačićeva spomenika u Makarskoj 1890. i gospodarska izložba u Zagrebu 1891. god. pokazali su da je pravaška misao uhvatila u Dalmaciji dubok korijen i dadoše joj više maha[9] Pravaši, kojima su glavni vođe bili katolički svećenici Biankini, Ljubić, Prodan, Buzolić, Perić, Šarić, i koji su imali uza se gotovo svu svećeničku omladinu po Dalmaciji, nisu tako lako napuštali borbu, a savjet i govor Klaićev bio je za njih isuviše oportunistički. Sada se borba razmahala po cijeloj Dalmaciji, tim više, što su se sada, 1895. god., imali obaviti saborski izbori. Stranka prava istupila je na tim izborima organizirana. Izabrana su bila 22 narodnjaka, 10 Srba, 6 autonomaša i 3 pravaša.

Između Hrvata i autonomaša vodila se i dalje ljuta borba po svim većim i manjim dalmatinskim mjestima. Premda Talijani (autonomaši) nisu imali više nijedne općine osim zadarske u svojim rukama, oni su svejedno u mnogim mjestima mogli da osvoje jedno ili drugo općinsko izborno tijelo i da se s dosta primjetnim brojem svojih ljudi u općinskim vijećima bore za svoju stvar. Njihova društva, koja su oni prije bili osnovali, nisu propadala, nego su šta više postala brojnija, njihova agitacija nije prestajala i sticala je i nove pristalice, neke iz osvjedočenja, a druge iz onog specijalnog dalmatinskog prkosa, koji ne da da u jednom mjestu postoji samo jedna stranka, nego se vrsta u protivne redove ne gledajući na njihovu ideologiju ni na njihove ciljeve. Takve jake grupe talijanske (autonomaške) stranke nalazimo ne samo u Splitu nego i u Trogiru, Šibeniku, Hvaru, Starom Gradu na Hvaru, Visu, Komiži, Korčuli, Pagu, Rabu, Dubrovniku, Kotoru, Sinju, Makarskoj, Supetru, Milni i drugim mjestima na Braču, Hvaru i Korčuli, itd. Te grupe obrazuju svoja društva, svoja pjevačka udruženja, svoje muzike, svoja gimnastička društva, ili u postojećim starim crkovnim bratovštinama zadržavaju ili osvajaju upravne položaje i ne daju da se u njih zavedu hrvatski jezik i hrvatske molitve.

U borbi protiv autonomaša (Talijana) i talijanaša svi Hrvati, pripadali oni narodnoj ili pravaškoj stranci, istupaju zajednički. Borba se između ovih dviju hrvatskih stranaka vodi gotovo isključivo za vrijeme izbora.

Ali osim ove borbe između Hrvata i autonomaša postoji i razvija se od vremena osnutka Srpske stranke i borba između Hrvata i Srba, koja je u nekim mjestima srednje Dalmacije jedva primjetljiva, ali u sjevernoj, a napose u južnoj Dalmaciji dobiva vrlo oštar oblik i vodi se bezobzirnom žestinom. U tom se pogledu naročito ističe Dubrovnik, sa svojim Srbima-katolicima, sa svojom srpskom muzikom i njoj protivnom pravaškom muzikom, sa svojom borbom za općinu, itd. Sukobi između Hrvata i Srba u mjestima gdje je bilo i jednih i drugih nadmašuje čak i takve odnose između autonomaša i Hrvata. Tučnjave između jednih i drugih na dnevnom su redu.

[9] K. Šegvić, Dr. Ante Starčević. Zagreb 1911., str. 298.

Ipak je 1897. god. pri izboru za Carevinsko vijeće došlo do sporazuma između Hrvatske narodne stranke i Stranke prava, a i do kompromisa između Hrvatske narodne stranke i Srpske stranke. Taj je kompromis doveo do toga da u tim izborima a ni u kasnijim za Carevinsko vijeće nije izabran nijedan automaš. Bilo je izabrano 11 poslanika, (broj se povećao za dva). Ti su bili: 6 narodnjaka (I. Borčić, dr G. F. Bulat, dr P. Klaić, A. Šupuk, A. Vuković, L. Zore), 3 pravaša (J. Biankini, V. Perić i A. Trumbić) i 2 Srbina (dr D. Baljak i dr Kvekvić). Narodnjaci i pravaši su onda u bečkom parlamentu ušli u »Slavensko-kršćanski narodni savez«. Taj su savez sačinjavali Slovenci, Rusini, jedan Čeh i oni.

Međutim, u Hrvatskoj je nastao rascijep u stranci prava, i dr Josip Frank osnovao Čistu stranku prava. To je djelovalo i na Dalmaciju, gdje se također stvorila Dalmatinska čista stranka prava, koja se odijelila od Stranke prava. Ovaj se rascijep u dalmatinskoj stranci prava zbio pri izborima za parlament (bečki) koji su obavljeni 1900. god. Tada se upravo stranka prava bila organizirala u Hrvatsko političko društvo i stupila u dogovore za zajednički rad na izborima s Narodnom strankom, uz isti razmjer mandata. Ali su neki članovi stranke bili protiv tog kompromisa, pa su istupili iz stranke i osnovali Čistu stranku prava.

Ovaj izborni kompromis između Hrvatskog političkog društva i Narodne stranke doprinio je mnogo približavanju ovih dviju stranaka, pa su one i pri pokrajinskim izborima 1901. god. gotovo posvuda sporazumno radile. U tim izborima izabrano je 18 narodnjaka, 9 pravaša (Hrvatsko političko društvo), 2 člana Čiste stranke prava, 6 Srba i 6 Talijana (autonomaša).

U to su se bile nešto promijenile prilike na zadarskom namjesništvu. Uz namjesnika Davida bio je imenovan kao namjesništveni potpredsjednik Dalmatinac Niko Nardelli. Međutim, još prije nego se sabor sastao David je dao ostavku, naslijedio ga je barun Handel, prvi dalmatinski namjesnik koji nije bio general. Ali ta promjena nije nipošto bila od kakva većeg značenja, što se odmah vidjelo iz nastupnog govora, u kojem je Handel naglasio da je on samo »informativni i eksekutivni organ vlade«.

Novi sabor započeo je svoje djelovanje u izvanredno pomirljivu duhu. U ime Hrvata pazvao je dr Smodlaka Srbe i Talijane na mirnu suradnju. »Ovo je hrvatska zemlja — kazao je dr Smodlaka — te su svi dužni boriti se za njezina narodna i državna prava. Kad to priznadu Srbi i Talijani, lako ćemo se s njima sporazumijeti, sa prvima glede imena, zastave i pisma, s drugima glede sačuvanja talijanskog jezika u izvjesnim granicama«. Talijani nisu nikako reagirali na Smodlakine riječi. Sa srpske strane izjavio je dr Kovačević

da su oni uvijek gotovi doći u susret na isti način i istom ljubavi i bratskim naklonostima, ako se samo nađe ključ koji bi naravnim načinom sve međusobne razmirice riješio.[10]

Novi sabor, pomlađen, htio je da svoje stanovište iznese u adresi. Pravaška manjina, vjerna svojim načelima, iznijela je nacrt adrese u svom radikalnom duhu, tražeći ujedinjenje svih Hrvata i uspostavljenje samostalnosti kraljevine Hrvatske pod žezlom Habsburgovaca, na osnovu narodnog i državnog prava.

Za ovu su adresu glasali samo pravaši. Adresa većine bila je sasvim drugačija, ona je vodila računa i o državnopravnim željama Hrvata, a istovremeno i o tadašnjim potrebama Dalmacije: o ekonomskom podizanju ove doista siromašne zemlje, o željezničkom spoju Dalmacije s ostalom monarhijom, o uređenju jezičnog pitanja. Što se tiče državnopravnog položaja Dalmacije, ona je u formi bila umjerenija od one pravaške, ali je ustvari tražila isto. Adresa je završavala ovako: »Svijestan svoje prošlosti i željan bolje budućnosti, narod hrvatski teži za ujedinjenjem pod žezlom zakonitih vladara habsburške kuće, da se bude mogao slovodno razvijati i ojačati i time dužnosti i prava svoja bolje izpunjavati na uhar previšnjeg priestolja Nj. Vel. svoje individualnosti i sveukupne monarhije«.[11]

Za adresu većine glasali su svi Hrvati, dakle i pravaši, a proti njezinu državnopravnom dijelu glasali su Talijani i Srbi.[12]

Pomirljiva saborska atmosfera djelovala je na javno mišljenje u Dalmaciji, i već se mislilo da bi svi Hrvati mogli biti u jednoj stranci.

Madžarski natpisi na zgradi prometne uprave državnih željeznica u Zagrebu i madžarska zastava na stanici u Zaprešiću dali su povod nemirima u Hrvatskoj, koji buknuše na proljeće 1903. god. U Zagorju, Podravini, Primorju i Gorskom kotaru, svugdje su se javili nemiri. Ban Khuen Hedervary nastupio je vrlo oštro, pozvao u pomoć vojsku, proglasio prijeki sud u kotarima delničkom, križevačkom, ludbreškom i sušačkom, i oružanom silom ugušio nemire. Mnogo je Hrvata tada poginulo, još više ih je bilo ranjeno, a nekoliko tisuća pozatvarano. Međutim je ban Khuen ostavio doskora Hrvatsku, jer je 27. lipnja 1903. god. bio imenovan za ugarskog ministra predsjednika. Za hrvatskog bana bude imenovan 4. srpnja 1903. god. grof dr Teodor Pejačević.

Prilike u Hrvatskoj odjeknule su vrlo živo u Dalmaciji, jer su se tamo uvijek osobitim interesom pratile.

Uznemireni vjestima iz Hrvatske, svi su poslanici — Hrvati i Slovenci iz Dalmacije, Istre i Trsta — pošli u Beč da interveniraju

---

[10] Narodni list, LI/1912., jub. br., str. 108.
[11] Ibid., 108.
[12] Idem.

kod samog cara. Ali im to nije dozvolio tadanji austrijski ministar predsjednik Koerber, jer bi to značilo miješanje u unutrašnje poslove zemalja ugarske krune.

U to se u listopadu sastao dalmatinski pokrajinski sabor. Namjesnik barun Handel iznio je tada tzv. »jezične punktacije«, u kojima se davalo pravo upotrebe njemačkog jezika u Dalmaciji i tražio od sabora da on te punktacije prihvati. Ali je dalmatinski sabor u tom pogledu bio jednodušan i jednoglasno odbio te punktacije.

Svejedno je namjesnik Handel provodio ponijemčivanje u političkoj upravi Dalmacije i dovodio u političku službu ljude koji su znali samo njemački jezik, ili koji hrvatski jezik nisu nikako poznavali. Kad je na to ustao »Narodni list« i iznio da je u političkoj upravi u Dalmaciji skoro 50% stranaca, od tih najmanje 30% Nijemaca, a barem 20% onih koji hrvatski jezik ne poznaju, posumnjao je namjesnik da su te podatke dali »Narodnom listu« neki mladi Dalmatinci, koji su bili namješteni u Namjesništvu. Kad su oni na to izjavili na poštenu riječ da to nisu učinili, kazao je Handel: »U zemlji gdje vladaju vjerolomstva i klevete nema poštene riječi. Kod Dalmatinaca nema poštene riječi«. To se saznalo u javnosti i izazvalo cijelu buru u Dalmaciji, pa kad se 14. listopada 1904. sastao sabor, tada je dr Pero Čingrija u ime cijelog sabora pročitao izjavu: »Podpisani zastupnici na dalmatinskom saboru uvjereni su, da je N. P. c. k. namjesnik barun Handel u poznatoj prigodi dne 14. srpnja 1904. težko uvriedio čast ove zemlje. Obzirom na to, podpisani izjavljuju, da ne će sudjelovati saborskom radu sve dotle, dok barun Handel bude obnašati čast c. k. namjestnika kraljevine Dalmacije«. Kad je ova izjava bila pročitana, tada je namjestnik uručio dekret o zatvoru sabora i izašao, a svi narodni poslanici dovikivali su: Van! Van Handel! Van nedostojni!«[13]

Cijela je Dalmacija oduševljeno pozdravila držanje svojih poslanika. I u Zadru i u cijeloj pokrajini kao da je nastalo primirje među strankama i svi gledali u svom saboru branitelja svoje časti.

U takvim prilikama ministarstvo nije moglo ostaviti Handela u Dalmaciji, i ono ga je, poslije tri mjeseca, u siječnju 1905., premjestilo za namjesnika u Linz. Kao upravitelj dalmatinskog namjesništva bio je imenovan dotadašnji namjesništveni potpredsjednik Nardelli. Nardelli je ostao na položaju sve do siječnja 1906. godine, kada je bio imenovan za namjesnika.

Imenovanje Nardellija za namjesnika Dalmacije djelovalo je vrlo povoljno na raspoloženje u Dalmaciji. Bio je to naime prvi, a ujedno i jedini dalmatinski namjesnik rodom Dalmatinac. Od XV. do XX. stoljeća punih 500 godina, ni za vrijeme Venecije, ni za vrijeme Austrije, nije Dalmatinac upravljao Dalmacijom.

---

[13] Id.

Međutim su se u dalmatinskoj politici odigravali vrlo važni događaji. 27. travnja 1905. godine sastadoše se u Splitu poslanici kluba Hrvatske narodne stranke i oni Pravaške stranke i ujediniše se u »*Hrvatsku stranku*«. Program nove stranke obuhvatio je programe obiju stranaka, ali je poveo računa i o novim prilikama u kojima se Dalmacija nalazila. Glavne su točke toga novog programa bile:

»1) *Hrvatska stranka stoji nepomično na stanovištu sjedinjenja kraljevine Dalmacije sa kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom na temelju narodnog i državnog prava,* smatrajući to sjedinjenje znamenitim korakom za oživotvorenje vrhovnog narodnog cilja, koji teži na to, *da se sve zemlje, napućene Hrvatima, slože ustavnim sredstvima u jedno samostalno državno tijelo* . . .

3) Hrvatska stranka, poštivajući svačije vjersko čuvstvo, drži se načela, da se vjera ne smije spajati ni miješati sa narodnosti, tako da razlika vjeroispoviesti ne može i ne smije biti zapriekom složnom narodnom radu.

4) Hrvatska stranka smatra, da su Hrvati i Srbi jedan narod po krvi i jeziku, nerazdruživo spojeni zemljištem, na kojem obitavaju, te će prema tomu raditi, da se uklone i onemoguće razmirice, a da se uvrieži ljubav među njima, na osnovu zdravog skupnog rada za opći narodni boljak«.

Ovaj program, koji je doista majstorski spajao ranije programe ranijih stranaka i omogućavao Srbima saradnju, sastavio je dr Trumbić. On je onda u nizu članaka u »Narodnom listu« taj novi program i rastumačio.

Izvan nove stranke ostadoše pristaše Čiste stranke prava, koji poslije nazvaše svoju stranku starim imenom Stranka prava, i dr Smodlaka.

Dr Smodlaka je zajedno s nekim mlađim ljudima osnovao u Splitu novu stranku, tzv. demokratsku, kojoj je službeni naslov bio *Hrvatska pučka napredna stranka.*

2.

Vidjeli smo kako su dalmatinski Hrvati uvijek budno pratili razvitak događaja u Hrvatskoj, i kako su se ti događaji odražavali i na narodnu dušu, i na politički i na stranački život. Dalmacija je početkom dvadesetog stoljeća bila nacionalno sasvim preporođena. Bilo je, istina, u dalmatinskim gradovima još mnogo borbe između Hrvata i Talijana (autonomaša), ili opet između Srba i Hrvata. Te su borbe bile ne samo u javnom životu i na novinarskom terenu, nego se još uvijek, a u nekim mjestima i do svjetskog rata, obračunavalo i fizički između jedne i druge strane. Sela su sva, bez iznimke, bila nacionalno opredijeljena: hrvatski, odnosno srpski (u pravoslav-

nim krajevima). U gradovima i varošima bilo je osim Hrvata još dosta autonomaša, koji se u velikom dijelu nisu priznavali Talijanima, nego Slavo-dalmatima, Dalmatincima, autonomašima, Austrijancima, a u dobrom dijelu bili su oni zapravo opozicija onima koji su se kupili u hrvatskim društvima. Osim toga bilo je i onih koji su smatrali da je finije pripadati nekom autonomaškom društvu i u tom društvu rđavo govoriti iskvarenim talijanskim dijalektom. Bilo je vrlo mnogo autonomaša koji nisu bili kadri sastaviti jednu rečenicu ni u dalmatinsko-venecijanskom talijanskom dijalektu, ali su se oni ipak, od vremena do vremena, nazivali ne samo autonomašima nego Talijanima. »Buona sera« kojim su se pozdravom uveče autonomaši pozdravljali po gradićima naših otoka, bilo je više puta sve što su oni uz »buon giorno« — dobar dan — znali reći talijanski. Mnogi su od njih, kako smo gore kazali, to činili samo iz prkosa prema Hrvatima i njihovim vođama. Ali treba istaknuti i to da su svi ovi koji su se bilo kako računali među Talijane ili autonomaše u nekoliko naših gradića ozbiljno ugrožavali Hrvate i dovodili u u opasnost hrvatsku općinsku upravu, koju su često spasavali okolna sela od opasnosti da autonomaši dobiju koje tijelo u općinskim izborima.

Dovoljno je samo nabrojiti u kojim su sve mjestima autonomaši sve do pred sam rat imali svoju glazbu, da bi se vidjelo da su oni svejedno bili u izvjesnoj jačini. Otkad su ono dalmatinski hrvatski poslanici, da bi pomogli svojoj braći u Hrvatskoj, zajedno s nekim zastupnicima iz Trsta i Istre pošli caru da interveniraju protiv Khuenovih nasilja u Hrvatskoj, zavladao je u redovima dalmatinskih Hrvata novi duh, koji je u Dalmaciji doveo najprije do zbliženja, a onda do fuzije Hrvatske narodne stranke i Stranke prava. A kad je dalmatinski sabor a limine odbio zakonsku osnovu o službenom jeziku u Dalmaciji, koja je uvodila hrvatski jezik kao službeni, ali uza nj i njemački jezik u saobraćaju između dalmatinske pokrajinske vlade i pojedinih ureda i nje i bečkog ministarstva, nastali su i između spomenutih stranaka i Talijana i Srba bolji odnosi.

U takvim prilikama razvio je Trumbić vrlo živu akciju široka zahvata, stupiv u razgovore još 1904. godine s nekim političarima u Ugarskoj i u Italiji. Iako od tih razgovora nije tada bilo ništa konkretnoga, svejedno se pokazuje kako se već tada politika u Dalmaciji počela kretati u internacionalnim vodama.[14]

Borba koja se tada vodila između madžarske neovisne stranke i Beča dala je priliku dru Trumbiću da svoje prijašnje nastojanje iznese u novom obliku. On je u »Narodnom listu« od 11. ožujka 1905. godine tiskao članak pod naslovom »Dalmacija u borbi između Ugarske i Austrije.« Glavne su njegove misli:

[14] Ante Trumbić, Riečka rezolucija. Obzor, Spomen-knjiga 1935, str. 28.

»Razvitak odnošaja u Ugarskoj ovih zadnjih godina doveo je stvari u monarhiji u novu fazu. Nedavni izbori za ugarski parlament stvorili su krizu, za koju se još ne zna kako će svršiti. Kriza nije samo ministarska, već je i kriza parlamenta, koja pak naviješta promjenu temelja, na kojem počiva današnja uredba Monarhije... Makako se prosuđivale stvari, može se smatrati, da je Ugarska već na putu, da otkaže Austriji nagodbu, koja će ostati samo historičkom uspomenom...

Hrvati nemaju nikakova razloga da se zagrijavaju za interese Austrije u njenoj borbi s Ugarskom; s druge strane pak imadu mnogo razloga, da se boje, rad svoje budućnosti, uspjeha nezavisne stranke (. . .).

Raspoloženje duhova u Dalmaciji mora da svrati ozbiljnu pažnju ugarske politike. Dalmatinski Hrvati neće nikada odustati od zahtjeva za sjedinjenje s Hrvatskom, i ako žalibože Dalmacije nema što zaviditi Hrvatskoj u pogledu blagodati, što ih se je naživala pod okriljem svete ugarske krune. Odnošaji, što ih je Ugarska stvorila u Hrvatskoj, krivi su, ako u Dalmaciji vlada prava odvratnost od Ugarske . . . Hrvati u Dalmaciji ne mogu uzkratiti svoje simpatije nastojanju Ugarske za neodvisan položaj, ali ne mogu također radi svojih interesa izaći u susret aspiracijama madžarskoga imperijalizma, koji i u političkom i u narodnom smjeru prieti budućnosti naroda hrvatskoga i njegovih srodnika na jugu . . . Bude li neodvisna stranka u Ugarskoj znala, bistrim pogledom u budućnost, shvatiti položaj i bude li, riješi li se parasita i šovena, znala izaći u susret hrvatskom narodu, imajući na umu da nitko neće žrtvovati sebe za tuđu veličinu, steći će neprocjenjive zasluge u ugarskoj povjestnici. Da se *uzmogne s uspjehom provesti reinkorporacija Dalmacije, treba da se Hrvatska zadovolji,* a Hrvatska može se zadovoljiti jedino ako joj se dadu i zajamče preduvjeti samostalnog obstanka i napretka . . . Svaka žalba Hrvatske bolno odjekuje kod nas u Dalmaciji, *jer je Hrvatska središte naše političke gravitacije i nositeljica naše političke misli.* Samo Hrvatska pomirena i zadovoljena može biti najjače sredstvo i zalog reinkorporacije Dalmacije ne samo, nego i potpora Ugarskoj u njenoj borbi za nezavisnost od Austrije«.

U vezi s ovim člankom i u nastavljenoj političkoj akciji, poslije sastanka dra Trumbića s vođom Nezavisne stranke Franjom Košutom u Pešti, sastali su se u Opatiji izaslanici Hrvatske stranke u Dalmaciji dr Pero Čingrija, Vinko Urlić i dr Ante Trumbić, zastupnici opozicije u Zagrebu dr Fran Vrbanić, dr Augustin Harambašić i Stjepan Zagorac, istarski poslanik Vjekoslav Spinčić i karlovački načelnik dr Ivica Banjavčić, gdje su vijećali 11—13. rujna 1905.[15]

Poslije tih vijećanja sastajali su se 2. listopada u Hrvatskoj čitaonici na Rijeci narodni zastupnici Hrvatske stranke u Dalmaciji i udružene opozicije u Zagrebu.

[15] A. Trumbić, Riečka rezolucija, ed. cit., str. 34.

Pod predsjedanjem dr Pere Čingrije održane su konferencije 2. i 3. listopada, pa je 3. listopada 1905. donesena tzv. *Riječka rezolucija,* koju je odmah potpisao 31 narodni poslanik, a neki su naknadno na nju pristali. Glavne su, točke Riječke rezolucije:

»Hrvatski zastupnici drže, da su današnje javne prilike u Ugarskoj nastale uslijed borbe, koja ide za tim, da kraljevina Ugarska dođe postepeno do potpune državne samostalnosti.

Hrvatski zastupnici smatraju tu težnju opravdanom već stoga, što svaki narod ima pravo, da slobodno i nezavisno odlučuje o svom biću i o svojoj sudbini;

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da se oba naroda, hrvatski i ugarski, ne samo s obzira na svoje historičke odnošaje, već još više s obzira na činjenicu neposrednog susjedstva i na realne potrebe svoga života i međusobne samoobrane upućeni jedan na drugi, te da se stoga imaju izbjegavati svaki povod i uzrok međusobnome trvenju.

Polazeći s tih pretpostavka, hrvatski zastupnici smatraju da im je njihova dužnost boriti se usporedo s ugarskim narodom za ispunjenje svih državnih prava i sloboštine biti od koristi hrvatskomu i ugarskomu narodu...

Postignuće te svrhe, namijenjene obostranoj koristi, uvjetovano je najprije reinkorporacijom Dalmacije kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kojima već virtualno i pravno pripada.

Da se uzmogne pristupiti k ostvarenju reinkorporacije Dalmacije, treba najprije da se odstrane nesnosni parlamentarni i upravnopolitički odnošaji u Hrvatskoj i Slavoniji i da se uvedu takovi odnošaji, koji će odgovarati potrebama kulturne zemlje i zahtjevima ustava i slobode, zajamčenim slobodoumnim ustavnim uredbama...

U tu svrhu potrebno je da se točno vrši postojeća hrvatsko-ugarska nagodba, i da se promijene odnošaji, što spadaju u područje posla, koji su danas zajednički sa Ugarskom, kao i sa zapadnom polom Monarhije na način, da hrvatskomu narodu bude obezbjeđen samostalni politički, kulturni, financijalni i opće gospodarstveni opstanak i napredak.«

Da bi se moglo nastaviti u duhu ove rezolucije, izabran je odbor od pet zastupnika: Čingrija, Trumbić, Milić, Harambašić i Zagorac.

Riječka rezolucija izazvala je velik interes i u hrvatskim zemljama i u Ugarskoj i Austriji, a i na strani. Košut i madžarska opozicija primili su Riječku rezoluciju s oduševljenjem kao bazu za pregovore i izabrali pet lica koja će s Hrvatima potpisnicima ove rezolucije započeti pregovore.

Uz Riječku rezoluciju bila je dalmatinska Hrvatska stranka i Hrvatska demokratska stranka, zatim Hrvatska stranka prava i Hrvatska napredna stranka.

Ideje iznesene u Riječkoj rezoluciji naišle su na simpatičan prijem kod Srpske samostalne stranke u Hrvatskoj, kojoj je organ bio »Novi Srbobran«. Inicijativom vođa te stranke sastali su se u listopadu, 1905. u Zadru predstavnici srpskih opozicionih stranaka u Hrvatskoj i Dalmaciji. Bili su to srpski zastupnici u Carevinskom vijeću i Dalmatinskom saboru, upravni odbor Srpske stranke na Primorju, izaslanici Srpske samostalne stranke i izaslanici Srpske radikalne stranke. Oni su 17. listopada donijeli tzv. *Zadarsku rezoluciju.*

»Težnja svakog naroda — kaže se u ovoj rezoluciji — da sam odlučuje o svom biću i o svojoj sudbini, mora da izazove simpatije svakog ko i sam gine za slobodom, a današnju borbu mađarskog naroda pozdravljamo tim radosnije, što je sadanji državni sklop, protiv koga je ta borba naperena, svom snagom sputavao i što danas sputava razvitak naše otačbine hrvatskog i srpskog naroda . . .

S toga potpisani srpski zastupnici i izaslanici srpskih stranaka . . . izjavljuju, da će poduprijeti današnji pokret mađarskog naroda, ako bi Madžari odgovorili zahtjevima iznesenim u Riječkoj rezoluciji.

Što se tiče *zahtjeva braće Hrvata za reinkorporacijom Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji,* koja je i pozitivnim zakonom zajamčena, pripravne su srpske stranke uložiti i svoju snagu za ostvarenje ovog zahtjeva, ako se s hrvatske strane ukloni zapreka, koja je dosad priječila srpskoj strani na Primorju, da se za sjedinjenje izjavi, a to je, da se sa strane Hrvata obavezno prizna ravnopravnost srpskoga naroda s hrvatskim.«[16]

U takvim prilikama i dalmatinski Talijani, koji su već odavna bili sasvim napustili svoj čisto dalmatinsko-autonomni program i otvoreno isticali svoju talijansku narodnost, nisu mogli šutjeti. I njihov je zastupnički klub na pokrajinskom saboru za vrijeme zasjedanja toga sabora ujesen 1905. godine dao saopćenje u vezi s Riječkom rezolucijom.

»Talijani Dalmacije — kaže se među ostalim u tom saopćenju — usredotočuju isključivo u zaštiti svog narodnog talijanskog karaktera, te u priznavanju i izvršavanju prava, koja iz toga proističu, u razmjeru ne samo prema broju, već i prema glavnim potrebama domaće kulture, lakoći trgovinskih odnošaja i obrani od naprtljivog germanizma, svoj nepromjenljivi cilj u javnom životu«.

Spominju da autonomni program, prihvaćen od stranke g. 1860., bijaše čin političke oportunosti, potaknut od iskrene skrbi za udes domovine, u odnošaju s vremenom i sa prilikama . . .

»Hrvatska stranka nije ničim pokazala da misli promijeniti pravac neuvažavanja talijanske manjine u zemlji niti na polju administrativnom.

Ova očevidnost i pomanjkanje bilo kakove garancije, da će u pokretu koji su potakli sami Hrvati, i ako zahvaća naše zajedničke interese, biti uzeta u obzir narodna prava Talijana u Dalmaciji, nalaže ovima, ma kolika bila simpatija koju može udahnuti početak kristalizacije druge nacijonalne individualnosti, najapsolutniju rezervu i slobodu akcije«.[17]

[16] Novi Srbobran, 1905.

[17] Il Dalmata 1905., Narodni list 1905., i Obzor 1905.

Dok su se tako Talijani stavili u stav posmatrača, dalmatinski su Srbi nastavili u duhu Zadarske rezolucije, pa je tako došlo i do potpunog sporazuma između dalmatinskih Hrvata i Srba, 14. studenog 1905. godine, kada je potpisan zapisnik kojim se završila dvadesetpetgodišnja borba između Hrvata i Srba u Dalmaciji.

II.

Dalmatinsko novinstvo 1859.—1905. god. i osnivanje kulturnih ustanova u to vrijeme

1.

Buđenju i razvijanju narodne svijesti u Dalmaciji i stvaranju i jačanju borbe za sjedinjenje s Hrvatskom najviše je doprinijela štampa, bilo direktno, bilo preko onih koji su čitali i onda u narod te ideje širili.

Potrebu jednog javnog glasila u Dalmaciji osjećali su odavno svi naobraženi Dalmatinci. Iznijet ćemo akciju za izdavanje periodika u Dalmaciji, ne samo na hrvatskom[18] nego i na talijanskom jeziku, uključivši i one izvan Zadra.

Kad je na čelo splitske općine došao Bajamonti i kad je u splitsku općinsku upravu ušao nov i svjež duh, pretresalo je novo općinsko vijeće i pitanje štampe u Dalmaciji i zaključilo da je neophodno potrebno u Dalmaciji pokrenuti jedno javno glasilo. Na osnovu tog zaključka ono je svim dalmatinskim općinama upravilo poziv da pripomognu da bi se to i ostvarilo.

Na sjednici općinskog vijeća 17. ožujka 1860. god. Bajamonti je u ime kongregacije kazao:

»Kad bi raspravljali na dugo o koristima koje može da donese štampa, u sadanjem stanju civilizacije, bilo bi isto kao kad bi se rastrgali dokazujući, da sunce svijetli i grije. I doista treba žaliti uvelike, što su novine, koje su u razno doba izlazile i kojima je bila svrha da promiču dobro provincije, sve poginule zbog nedostatka sredstava. Bilo bi djelo dostojno vremena, u kojem živimo, i opsolutna dužnost onih, koji su izabrani da upravljaju općinskim interesima provincije, da omoguće da izađe jedan periodični list u jednom od glavnih dalmatinskih gradova, koji bi se mirno i bez strasti posvetio da promiče i razvija elemente javnog prosperiteta, na čemu, kako se misli, ne oskudijeva ova zemlja, i da se takvom listu osigura nezavisna i časna egzistencija barem za tri godine. To i jest razlog što se kongregacija, uzdajući se u razum njenog časnog vijeća, obraća njemu, i predlaže mu, da splitska općina prihvati inicijativu za osnovanje jednog domaćeg lista, u smislu, kako je već rečeno, i da mu odredi godišnju potporu od 100 forinti.«

[18] O novinama i časopisima izdanim na hrvatskom jeziku u Zadru od 1806. do 1920. god. vidi Vj. Maštrović, Jadertina croatica, Zagreb 1954., II (časopisi i novine), str. XXIV + 105. Za razdoblje od 1859. do 1905. v. str. 19—87.

Kongregacija je dalje prikazivala vijeću korist koju bi općine imale od toga što bi taj list besplatno uvrštavao sve akte onim općinama od kojih bi primao potporu.

U debati koja se na to razvila predložio je općinski vijećnik dr Gian Lorenzo degli Alberti da se tom listu odredi godišnja potpora od 200 forinti, a vijećnik Porlitz da se općinskoj kongregaciji dade ovlaštenje da ona odredi koliku će godišnju potporu davati tome listu. Iza toga je općinsko vijeće u tajnom glasanju sa svima glasovima, osim jednoga, da se listu odredi godišnja potpora od 200 forinti.[19]

Istovremeno je općinsko vijeće Splita zaključilo da se svim dalmatinskim općinama uputi adresa s pozivom da se priključe toj inicijativi splitske općine. U toj se adresi kaže, među ostalim:

Ko bi mogao da porekne da je štampa prvo i jako sredstvo civilizacije? Svaka je kulturna zemlja već davno prihvatila tu istinu, kao ekonomsko-socijalni aksiom, a i Dalmacija, ova zemlja jakih i plemenitih impresija, ova zemlja otačbina Jerolima, Dominisa, Boškovića i Tommasea, i dosada je poznavala plemenitu misiju koja je njoj povjerena. Neki listovi, koji su u prošlosti izašli dostojno su zastupali naša mišljenja, i naše osjećaje. — I nisu nam nedostajali jaki umovi, koji bi bili mogli da podržavaju preduzeti pothvat; nego su, boli nas i skoro se stidimo da to kažemo, nedostajala ekonomska sredstva... Hoćemo li mi da poreknemo koristi, koje je »La Rivista Dalmata« bila počela da stiče, u svojim najboljim namjerama i u svom neoskvrnjenom poštenju?...

Mi mislimo, da nam je od prijeke potrebe jedan periodični list, koji će nas dostojno reprezentirati kod drugih civiliziranih naroda, i koji će, daleko od sitnica i besposličarskih raspravljanja, i isto tako ne upuštajući se u literarna i naučna pitanja, pokazati svim društvenim slojevima bolji put, baveći se napose svim onim, što se može skupiti u samo jednu riječ — građanski i javni život. Taj bi list trebao da u najvećoj mjeri bud aktuelan, trebao bi da dade korisnu direktivu duhovima, djelujući na njih odgajajuće, zbog toga on bi se trebao naročito baviti ekonomsko-socijalnim naukama, u jednu riječ trebao bi približiti literaturu građanskom životu. On bi trebao da bude polje (...) gdje bi svako mogao da iznese svoje ideje za boljitak (...), polje na kojem bi hvaljenje bilo škrto, da se ne podstakne oholost slabića umom, a gdje bi se otvoreno, legalno i jasno kudilo one, koji se ne bi pokazali dostojni ideja ovoga vijeka...«

Splitsko je općinsko vijeće javljalo da je riješilo dati godišnju subvenciju od 200 forinti i pozivalo vijeća ostalih dalmatinskih općina da i one zaključe da isto tako godišnje doprinosu prema svojoj mogućnosti.[20]

Dok su dalmatinske općine odgovarale splitskoj, jedne pristajući na njezin prijedlog, a druge ispričavajući se da im je za to potrebno odobrenje više vlasti, izdali su 15. travnja 1860. dr Begna i Josip Ferrari-Cupilli poziv za pretplatu na novi list »La voce Dalmatica«.

»*La Rivista Dalmatica*«, izašla 1859. god. bila je kratka vijeka i već je u prvoj polovini 1860. god. prestala. List je izlazio u Zadru

[19] U općinskom arhivu u Splitu 1860. Sjednica općinskog vijeća od 17. ožujka 1860. god.

[20] U općinskom arhivu u Visu 1860., No. 186.

i nije bio nikakvo javno glasilo nego časopis u kojem su se tiskale pjesme i razni sastavci. Tada se još nije slutilo da će doskora doći do sukoba unutar same Dalmacije. Novi list »*La Voce Dalmatica*«, koji je izašao 1860. god. bio je zajednički svim Dalmatincima, i Hrvatima i Srbima i autonomašima, a među njima i malom broju Talijana. Tek poslije Borellijeva govora u pojačanom Carevinskom vijeću počeo je on sve više skretati na autonomističku stranu i onda g. 1861. postao sasvim stranački list.

Godine 1860. izdao je Vid Morpurgo zbornik »*Annuario Dalmatico,*« Anno I, a iduće je 1861. godine izdao i Anno II. U »Annuario« su surađivali: Koriolan de Cerineo Lucio, Jakov Chiudina, Josip Ferrari Cupilli, G. A. Koznačić, Eugenije Rasti, Nikola Tommaseo, Kosta Vojnović, F. A. Galvani, Niko Mato Gradi, i drugi.

Kad se politička borba razmahala osnovan je 1862. god. u Zadru »*II Nazionale — Narodni list*«[21], koji je bio glasilo narodne stranke i ujedno vođa Hrvata i Srba u Dalmaciji. Buđenje narodne svijesti u Dalmaciji ne da se ni zamisliti bez »Narodnog lista«, koji je odmah započeo oštru borbu protiv autonomaša, i ostalo i dalje, sve do raskola u Narodnoj stranci, glavno glasilo dalmatinskih Hrvata i Srba. On je davao pravac cjelokupnom njihovu političkom životu, u njemu su oni iznosili u svojim dopisima svoje tužbe i želje, u njemu su vodili polemike s političkim protivnicima.

Godine 1866. počeo je u Zadru, pod uredništvom Enrica Matcovicha, izlaziti list »Il Dalmata« kao izrazito protuaneksionistički list, i izlazio je sve do 1916. god. Oko »Dalmate« okupili su se sada svi protivnici aneksije, tim više što je on s početka isticao da su njegovi pokretači »Slaveni ne samo po plemenu, nego i po srcu i osjećajima«. Osim toga zalagao se »Dalmata« za učenje hrvatskog jezika, za »pravednost i slobodu u jezičnom pitanju«. List je gotovo u svakom broju donosio članke, dopise i podlistke na hrvatskom jeziku. Takav je ostao »Il Dalmata« sve do 1872. god., kad je njegovim urednikom postao Arturo Colautti. Otada »Dalmata« rijetko ima koji hrvatski članak, onda ih je i sasvim prestao donositi.

Godine 1874. istupa »Il Dalmata« kao branitelj talijanske narodnosti u Dalmaciji i takav onda trajno ostaje, vodeći isključivo protalijanašku politiku.

U ožujku 1875. godine izašao je u Splitu prvi broj lista »*L' Avvenire*«, subvencioniran od splitske općine, koji se odmah deklarirao kao talijanski list i u prvom broju istakao da u Dalmaciji postoje dvije narodnosti, talijanska i slavenska. Uskoro mu je uredništvo preuzeo odličan novinar Arturo Colautti, liberalan i napredan, koji je ušao u oštru polemiku ne samo s »Narodnim listom« nego i s »Dalmatom«, koji mu je list bio isuviše konzervativan. Ta je polemika između dva talijanska lista u Dalmaciji primila vrlo oštar

[21] Vj. Maštrović, o. c., str. 24—32.

i osoban ton, pa su u vezi s tim oba lista tiskala humoristične priloge. Tako je »Avvenire« izdavao humoristički prilog »*La Disciplina*«, a »Dalmata« »*La Mosca*«.

Poslije razdora u narodnoj stranci 1879. god. osnovaše neki Srbi »*Srbski list*«, koji je izlazio od 1880. god. u Zadru, pod uredništvom Save Bjelanovića. Poslije je taj list promijenio ime u »*Srpski glas*«.

Od g. 1870. izlazi u Zadru »*Katolička Dalmacija*«, koja je postala glasilom radikalnih pravaša pod vodstvom njezina urednika don Ive Prodana. Izlazi do 1898. god. a onda mijenja ime u »*Croatia*« (1899-1903). Već od 1892. god. izlazi u Zadru »*Hrvatska kruna*«, koja od 1899. postaje glasilo Čiste stranke prava.

Od 1884. godine u Splitu izlazi list »*Narod*«, koji je subvencionirala splitska općina, tada u rukama Narodne stranke. Urednik »Naroda« bio je Dinko Politeo. Taj je list u prvom redu imao u vidu lokalne splitske interese i borbu sa splitskim autonomašima. U njemu su kao prilozi izlazili zapisnici splitskog općinskog vijeća, u kojima se često napadao rad prijašnje općinske uprave pod načelnikom Bajamontijem. Osim toga »Narod« je nastojao da dođe ponovo do sloge između Hrvata i Srba.

Godine 1882. prestao je izlaziti splitski »Avvenire«, a 1884. god. izašao je nastojanjem Bajmontija novi talijanski list u Splitu »*La Difesa*«, s programom da će »braniti talijansku narodnost i talijanski jezik«. Glavni suradnik »Difese« bio je sam Bajamonti, a izdavač i odgovorni urednik Antonio Giovanizio. Svako petnaest dana imala je »Difesa« i hrvatski prilog.

Godine 1891. izašla je u Dubrovniku »*Crvena Hrvatska*« pod uredništvom Franje Supila, kao organ protivan drugom dubrovačkom listu »Dubrovnik«, koji je izlazio pod uredništvom A. Fabrisa. »Dubrovnik« je zastupao interese Srba, a »Crvena Hrvatska« interese Hrvata u Dubrovniku.

Godine 1884. pokrenuo je tadanji tajnik Matice dalmatinske Nikola Šimić književno-poučni list »*Iskru*«, koja je izlazila u Zadru od 1884. do 1887., onda prestala, pa opet izlazila 1891-1894. god. »Iskra« je okupila oko sebe sve najbolje dalmatinske a i druge književnike. U njoj su surađivali: Stjepan Buzolić, Ivan Despot, fra Grga Martić, Vicko Mihaljević, Marin Sabić, Kažimir Ostojić, M. Pavlinović, Jakša Čedomil (Čuka), J. Kapić, Petar Kasandrić, Juraj Carić, R. Katalinić-Jeretov, Jovan Sundečić, i toliki drugi.

2.

Pored periodične štampe uticale su na raspoloženje naroda u Dalmaciji i popularne knjige Matice dalmatinske. Iza apsolutizma zamolio je Petranović, zajedno s Ivanom Danilom i Ivanom Brčićem, ministarstvo da potvrdi pravila »*Matice dalmatinske,*« u čemu je

brzo i uspio, pa je 27. kolovoza 1862. god. »Matica dalmatinska« svečano otvorena. Za predsjednika je bio izabran dr Božidar Petranović, a u odbor su ušli dr Juraj Pulić, profesor Ivan Danilov, pop Mate Ivčević, Stjepan Ivičević, dr Mihovil Milković, prota Gjorgje Nikolajević, dr Miho Klaić, pop Jovan Sundečić, Gavrilo Glišić, Krsto Medaković, dr Franjo Nekić, dr Josip Paštrović, Marko-Antun Vidović i dr Vinko Vitezić. Za blagajnika je izabran Todor Jurković, a za tajnika Antun Šimonić.[22]

Svrha je »Matice dalmatinske« bila da »sakupi glavnicu, koja će služiti I. za izdavanje korisnih narodnih knjiga; II. za nagrade, koje bi društvo opredijelilo piscima knjiga narodu korisnih. Matica je čisto književno društvo, a služi se jednako latinskim i ćirilskim slovima.«

Osnivanje »Matice dalmatinske« odjeknulo je ne samo u Dalmaciji nego i u Hrvatskoj, gdje se sve što je u to vrijeme dolazilo nova u narodnom pokretu iz Dalmacije primalo s velikim veseljem. Biskup Strossmayer napisao je Matici oduševljeno pismo i odmah joj poslao 300 forinti uz obećanje da će poslati još 700, što je doskora i učinio. Oduševljen, odbor Matice dalmatinske proglasi na to Strossmayera »prvim i poglavitim članom«. Na poziv Matičnа odbora poslali su svoje novčane prinose ban Šokčević (50 for.), zagrebački nadbiskup kardinal Haulik (100 for.), braća Ambroz i Nikola baruni Vranyczany (svaki 100 for.), i dr.

Prva knjiga koju je »Matica dalmatinska« izdala bio je »Narodni koledar« za 1863. godinu, koji je uredio pjesnik Jovan Sundečić. Ovaj je koledar naišao ne samo na topao prijem nego i na priznanje zbog svoga sadržaja.

Koledar je dalje izlazio svake godine. God. 1865. izdade Matica »Narodne pjesme«, koje su također naišle na dobar prijem u javnosti i kod kritike, pa su poslije, proširene, doživjele još pet izdanja. Dvije knjige koje je Matica izdala, i to »Ručna knjiga za općinare, za općinske upravitelje i perovođe« (1868.) i »Hrvatski perovođa« (1869.) koristile su uvelike za uvađanje hrvatskog jezika u općinsko uredovanje. U isto vrijeme (1868.) izdala je Matica Njegošev »Gorski vijenac«, pa 1871. god. prerađenu knjigu Smilesa pod naslovom »Radišu Bog pomaže«. U sličnu se opsegu kretao Matičin rad i idućih godina. Matica je redovno izdavala svoj koledar, pa »Novu ručnu knjigu«, zatim »Značaj« (1883.), »Higijenu« 1883. god. i »Štednju« 1885. god.

Radom Matice dalmatinske malo je tko bio zadovoljan, a odbor nije znao da nađe način kako da se taj rad uredi eda bi Matica više nego do sada doprinijela svojoj svrsi. Zbog toga je profesor

[22] Petar Karlić, Matica Dalmatinska. Zadar 1913., Dionička tisk. u Zagrebu, str. 51; Božidar Petranović i osnutak Matice dalmatinske. Narodni list, LI/1912., jub. br., str. 39; Vj. Maštrović, Hrvatska društva u Zadru (1848—1920). Zbornik Zadar, Zagreb 1964., str. 472—473.

Bulić predložio 1882. god. da Matica dalmatinska stupi s Maticom hrvatskom u takvu suradnju po kojoj bi Matica hrvatska izdavala knjige na račun Matice dalmatinske. Bulićev prijedlog nije prodro, ali se kasnije mnogo puta o njemu govorilo, dok konačno nije g. 1911. suradnja Matice dalmatinske s Maticom hrvatskom i provedena.

Uza sav ovako mali rad, svejedno je Matica dalmatinska dosta doprinijela buđenju i širenju narodne misli u Dalmaciji, i to svojim »koledarima« i svojim popularnim knjigama, u prvom redu »Pjesmaricom«. U početku, kad je trebalo jače zahvatiti i proširiti knjigu na narodnom jeziku, nije »Matica dalmatinska« imala dosta sredstava za to, a s druge strane bilo je vrlo malo svijeta u Dalmaciji koji je znao hrvatski čitati. Poslije, kad je iz osnovnih škola izlazilo sve više pismenoga svijeta, a i sama Matica dalmatinska bolje materijalno stajala, oni koji su htjeli hrvatske knjige čitati, primali su ih iz Zagreba, i Matica je hrvatska imala po Dalmaciji vrlo lijep broj članova i svojih povjerenika.

Kad je pak narodna svijest bila već probuđena, pokušala je Matica damatinska poduprijeti opću hrvatsku literaturu i pokrenula 1901. god. »*Glasnik Matice dalmatinske*« pod uredništvom Jakova Čuke (Jakša Čedomil), a kasnije Iva Vojnovića, pa Petra Kasandrića. Izlazio je do 1904., bio je jako lijepo uređivan i okupio oko sebe lijep broj suradnika, ali je pretplatnika bilo malo, i on je morao prestati.

Još treba istaknuti da je Matica dalmatinska uvijek podržavala živu vezu s drugim našim kulturnim društvima i već time pridonosila svijesti jedinstva između Dalmacije i ostale Hrvatske.

Vrlo važan faktor u narodnoj borbi u Dalmaciji bile su čitaonice. Njihovo stvaranje u pojedinim mjestima značilo je ujedno da se tamo narodna svijest već dobrano probudila, i bio je to početak okupljanja za borbu za osvajanje općine.

Sukob između Nodila i Tommasea 1862. god doveo je do istupanja narodnjaka iz tadanjih »Casina« i »Gabinnetta di lettura« i osnivanja 1862. god. *narodnih čitaonica u Zadru*[23] *i Splitu*[24]. *Osnivanje* tih čitaonica dovelo je do velikog i plemenitog zamaha narodne svijesti u tim središtima nacionalnog nastojanja u Dalmaciji, pa su doskora te čitaonice postale ne samo mjesta za čitanje novina, za sastanke i razgovore, za zabave i plesove, za proslave i druge narodne priredbe, nego su istovremeno bile i središte okupljanja narodnjaka, mjesta u kojima su njihove vođe zaključivale najvažnije odluke u vođenju borbe za narodni jezik u školama i uredima, za osvajanje općina, za izbore poslanika. Istovremeno su se u tim čitao-

[23] Vj. Maštrović, o. c., 474—475. O osnivanju i radu ranije čitaonice u Zadru v. od istog autora radnju Osnivanje Ilirske čitaonice u Zadru 1847. i 1848. god. s osvrtom na Zadarsku čitaonicu iz 1807. godine. Radovi Centra JAZU u Zadru, 1974., sv. XXI, str. 29—55 + 5 tab.

[24] G. Novak, Povijest Splita. Split 1965., str. 454—455.

nicama čeličili oni koji još nisu bili dovoljno oduševljeni za narodnu stvar, a učili hrvatski jezik, oni koji su se osjećali Hrvatima, odnosno Srbima, ali hrvatskog jezika nisu poznavali. Pored toga zalazili su u te čitaonice i novi, još sasvim nepridobiveni pristalice, da se u njima upute, oduševe i očeliče. Ove su čitaonice izgledale kao kule unutar neprijateljskog područja. Pa kad je Kosta Vojnović prvi podigao u svom domu, koji se nalazio u istoj kući gdje i Čitaonica u Splitu, narodnu zastavu, morao je taj dom izdržati juriš razjarene protivničke mase.

Iste godine kad i zadarska i splitska čitaonica osnovana je u Dobroti »Slavjanska čitaonica«, koja je razvila uspješan rad.[25] Prvi je i dugogodišnji predsjednik bio Vid Kamenarović.

Iako su u ovo vrijeme naročito mladi svećenici po selima i gradićima Dalmacije razvijali narodne ideje, a s njima zajedno radili u mnogim mjestima mladi učitelji, a i drugi, koji su već bili nacionalno osviješteni, nisu tamo još nicale čitaonice, u prvom redu zbog toga što po dalmatinskim selima gotovo i nije bilo pismenog svijeta, a po gradićima je takva svijeta bilo malo, a i ono malo u najvećem dijelu tih mjesta pretežno nije još bilo za narodnu ideju. Tamo su se čitaonice stale otvarati poslije nekoliko godina: 1866. god. u prvom redu zaslugom dr Ante Masovčića, otvorena je »Narodna čitaonica« u Sinju[26] 14. travnja 1868. g. pod vodstvom kapetana Nike Dubokovića, »Narodna čitaonica« u Jelsi[27], nekako istovremeno »Narodna čitaonica« u Trogiru[28], 1870. god. pod vodstvom Nikole pl. Jakša, »Viški skup« u Visu[29], 1870. »Narodna čitaonica« u Imotskom, 1871., 13. svibnja, »Narodna slavjanska čitaonica« u Korčuli, s prvim predsjednikom Rokom Arnerijem[30].

Iza ovih čitaonica slijedile su onda ostale, tako da nije više bilo većeg mjesta u Dalmaciji u kojem nije bilo čitaonice, centra cjelokupnog i političko-nacionalnog i kulturnog života.

---

[25] Miloš Milošević, »Slavjanska čitaonica« u Dobroti i preporodna kulturno-politička strujanja. Zadarska revija, XII/1962., br. 1, str. 1—19; br. 2, str. 151—165.

[26] X, Naši stari za narodne ideale. Narodni list, LI/1912., jub. br. str. 81.

[27] Juraj Carić, Jelsa i kapetan Niko Duboković. Narodni list, LI/1912., jub. br., str. 77.

[28] Kažimir Fulgosi, Narodni preporod u Trogiru. Narodni list, cit., 83.

[29] Spisi u arhivu zadruge u Visu, str. 8.

[30] S. Puhiera, Narodni preporod u Korčuli. Narodni list, cit., 73.

TWO NOTES CONCERNING THE STRUGGLE OF DALMATIA FOR THE UNIFICATION TO THE REMNANT PARTS OF CROATIA LATE IN XIX. AND EARLY IN XX. CENTURY

Summary

The first note does concern the political climat in Dalmatia 1882 — 1905., while the second investigates the Dalmatian press 1859 — 1905., and the foundation of some important cultural institutions as Matica dalmatinska and the popular reading rooms are.

The author informs on the people in Dalmatia which inclined towards the unification to the rest of Croatian provinces, pointing out some events which hemmed these endeavours. At this time Dalmatia was ruled by the Imperial Governors Jovanović, Handel, Cornaro, Blažeković, David and Nardelli. Jovanović and Handel are known for their program of introducing the use of German language in the governamental offices. Our politicians made a strong opposition to this aims.

The author informs on the behavior of the popular parties at the time, the discord in the popular party and the rise of the Party of the Right. He stresses, that one Croatien, Serbian and Italien parties agreed upon a joint opposing to the Austrian policy concluding that based upon the »Resolution of Zadar« the Croats and Serbs in Dalmatia, which were divided by the intrigues of the Austrian and the Party of Authonomists since 25 years, now, at Nov. 14 th 1905. completely agreed in oposing the Austrian rule.

In the second note, the Dalmatian press is concerned in 1859 — — 1905. and some political action concerning this press particularly these in the community of Split. The author stresses the informations of the leading Croatian newspapers — the Narodni list etc. He also reviews the Dalmatian press in Italian language of that period.